

स्वातंत्र्याचा लढा आणि आदिवासी संस्थांनाचे योगदान

प्रा. डॉ. अरुण धोंडू वळवी

संरक्षण व सामरीकशास्त्र

विभाग प्रमुख

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धरणगांव जि. जळगांव

भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासात आदिवासी भिल्लांचे योगदान मोठे असले तरी इतिहासात त्याची फारशी नोंद दिसत नाही. महाराष्ट्रात आदिवासी लोकसंख्या विपुल आहे. विदर्भ, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र आणि उत्तर महाराष्ट्र असे महाराष्ट्राचे पाच प्रादेशिक विभाग आहेत. या पाचही विभागात आदिवासींची लोकवस्ती आहे. प्रस्तुत निबंधात उत्तर महाराष्ट्रातील धुळे आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींच्या संस्थांनासंदर्भात अभ्यास सादर केला आहे.

Global Online Electronic International Reserch Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

उत्तर महाराष्ट्राची व्याप्ती नाशिक, धुळे, नंदुरबार आणि जळगाव अशा चार जिल्ह्यांपुरती मर्यादित आहे. प्राचीन काळापासून या भागाला खानदेश या हे नामाभिधान असल्याने याचे दोन भाग होते. एक पश्चिम खानदेश आणि पूर्व खानदेश. पैकी पश्चिम खानदेश अर्थात धुळे आणि नंदुरबार जिल्हातील आदिवासींची अनेक संस्थाने होती. रानवनात, जंगलात राहणारे हे आदिवासी असले तरी त्यांचे स्वतःचे संस्थाने होती. त्यांच्या पध्दतीने ते त्या त्या परिसरातील राजे होते. आपल्या क्षमतेने आणि संस्कृतीच्या रितीरिवाजानुसार सत्ता राबविताना रयतेची काळजी घेत होते. हे सर्व राजे स्वातंत्र्य प्रेमी होते. परकीय राजवटीचे वर्चस्व आदिवासी राजांना मान्य नव्हते. त्यांनी आपल्या पध्दतीने इंग्रजी राजवटीला विरोध केला. त्यांच्या या स्वातंत्र्याच्या योगदानाविषयी प्रस्तुत निबंधात अभ्यास मांडला आहे.

खानदेशात पेशवेकाळात आणि अक्बल ब्रिटिश कालखंडात अनेक भिल्ल आदिवासींची स्वतंत्र संस्थाने होती. स्वतंत्रपध्दतीने व ब्रिटिशांच्या आश्रयाने ही संस्थाने आपला कारभार करीत असत.

1. राजस्थानी संस्कृतीचे काठी संस्थान :

सातपुड्याच्या माथ्यावरील मेवास संस्थानातील काठी हे एक प्रमुख व सर्वात मोठे संस्थान आहे. हे संस्थान मूळचे बुधावलला होते. येथील राजा आधी बुधावल संस्थानचा मांडलीक होता. 1845 मध्ये बुधावलचा निपुत्रिक संस्थानिक मृत्यु पावल्यानंतर हे संस्थान ब्रिटिशांनी खालसा केले. याचा फायदा घेवून काठीचे मांडलीक संस्थानिक पाडवी हे कालांतराने स्वतंत्र संस्थानिक बनले. काठी, नाला, सिंगपूर येथील संस्थानिकांच्या सोयरीकी - विवाह संबंध राजस्थानातील मेवाड कडील होते. त्यांनी आपली मूळची मेवाडी संस्कृती सोडली नव्हती. रघुवीरसिंग हे या काठी संस्थानचे एक वारस, त्यांची पत्नी जयपूरकडील होती. या संस्थानातील स्त्रियांची वेशभूषा पूर्णतः मेवाड संस्कृतीशी नाते सांगणारी असायची.

संस्थाने खालसा झाल्यानंतर विपन्नावस्थेत जगत असलेले उदयसिंग, भगतसिंग व महेंद्रसिंग या वारसांनी काठी संस्थानचा इतिहास मौखिक रूपाने आजही जतन केला आहे. काठी संस्थानच्या कागदपत्रांची नोंदी नुसार इ.स. 1246 पासून संस्थान बरखास्त होईपर्यंत एकूण 16 राजे झाले.

2. भिल्ल आदिवासींचे कुलदैवत याहामोगीची प्रतिष्ठापना करणारे रायपूरसिंग संस्थान :

ईस्ट इंडिया कंपनीकडून रायसिंग वळवी यांनी रायपूरसिंग संस्थानची मान्यता मिळविली. रायसिंग वळवींच्या काळात प्रसिद्ध कुलदैवत याहामोगीची स्थापना केलेली दिसते. रायसिंग वळवी यांची बहीण सागबाऱ्याचे संस्थानिक कुमाऱ्या वसावा याची आई होती. या नात्याने रायसिंग वळवी आणि कुमाऱ्या वसावा मामा - भाचे होते. या दोघांनी मिळून याहामोगी या देवतेची कुलदैवत म्हणून प्रतिष्ठापना केली.

3. तीन संस्कृतीचा संगम : गंगठा संस्थान :

जीवा वसावा हे भिल्ल आदिवासी हे गंगठा संस्थानचे मूळ संस्थानिक होते. या संस्थानचे वैशिष्ट्ये म्हणजे जीवा वसावा या मूळ संस्थानिकांनंच इस्लाम धर्माचा प्रभाव होता. आदिवासी चालीरीती परंपरा आणि इस्लाम धर्माचे आचरण या सोबतच आदिवासीचे सण - उत्सवही ते तेवढ्याच उत्साहाने साजरे करीत. आदिवासी संस्कृती, इस्लाम धर्म आणि हिंदू परंपरा अशा तीन संस्कृतीचा सुवर्णसंगम म्हणजे गंगठा संस्थान. या संस्थानची नोंद खानदेश गॅझेटियरमध्ये चिखली इस्टेट म्हणून आढळते. या चिखली संस्थानात उदामगढी आणि सिदगव्हाण ही गावे प्रमुख म्हणून प्रसिद्ध होती.

4. तापी तीरावरील होजडांय संस्थान :

1857 पूर्वी काही आदिवासी संस्थाने अस्तित्वात असल्याची माहिती उपलब्ध होत नाही त्यापैकी होजडांय हे एक. होजडांय हे तापी काठावरील संस्थान पाडवी घराण्याचे होते. या संस्थानाविषयी माहिती उपलब्ध नाही. मात्र ब्रिटिशांनी ते तोफा लावून उद्ध्वस्त या संस्थानिकांची गढी उद्ध्वस्त केल्याचे वर्णन लोकगीतात येते.

5. ब्रिटिशांना त्रस्त करणारे आमदा / मोरआंबा संस्थान :

आमदा हे संस्थानही तापी नदीच्या तीरावर वसले होते. तेथे नाईक घराण्याचे राज्य होते. आमदयाला (फत्तेपूर) आजही जुन्या गढीचे भग्नावशेष पहायला मिळतात. लुटमार करणे, दरोडे टाकणे हाच त्यांचा उद्योग होता. त्यामुळे त्या परिसरातील जनता त्रस्त होती. या जनतेच्या जीवताचे आणि मालमत्तेचे रक्षण व्हावे या हेतूने त्यांना या प्रदेशाचे स्वामित्व बहाल केले गेले. या संरक्षणाच्या मोबदल्यात गावकऱ्यांनी त्यांना धान्य आणि पैसा खंडणी म्हणून द्यावा असा करार झाला. मात्र एवढे करूनही त्यांनी आपली मूळ प्रवृत्ती सोडली नाही. त्यांचा लुटमारीचा उद्योग चालूच राहिला. शिवाय बंडात ब्रिटिशांनाही हैराण केल्यामुळे हे गाव त्यांनी तोफा लावून उद्ध्वस्त केले.

6. धूर्त ब्रिटिशांच्या हातावर तुरी देणारे हरीपूरचे राजे :

सागबारा संस्थानिकांच्या ताब्यातील ही जहागिरी. ब्रिटिश सरकारने सागबारा संस्थानच्या एका राजाला तहाच्या निमित्ताने बोलावून विश्वासघाताने कैद केले आणि तोफेच्या तोंडी देण्यापूर्वी त्याची अंतिम

इच्छा विचारली. त्या संस्थानिकाने आपल्या आवडत्या सारंगी घोडीवरून गढीच्या बुरुजावर फेरुटका मारण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. ताबडतोब त्याची सारंगी घोडी मागविली गेली. भिल्ल राजा घोडीवर बसले. कुलदेवता याहामोगीचे स्मरण केले आणि घोडीला टाच दिली. क्षर्णाधात वायुवेगाने उधळून धन्यासहित बुरुजावरून खाली उडी घेतली. दोघेही सुरक्षित निसटले. गढीचा बुरुज आजही या घटनेची साक्ष देत उभा आहे.

7. आधुनिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे सिंगापूर संस्थान :

सिंगापूरवर पाडवी घराण्याचे राज्य होते. खान्देश गॅझेटियरमध्ये 1879 मध्ये या संस्थानाची लोकसंख्या अवघी 400 पेक्षा जास्त नसली तरी महसूल मात्र जास्त होता. असा उल्लेख आहे. कुकुरमुंडा या खान्देशातील ब्रिटिशांच्या विभागीय कार्यालयापासून सिंगापूर जवळ होते. येथिल भिल्ल राजा भिकन पाडवी यांनी ब्रिटिशांच्या मदतीने नजीकच्या तळोदा येथे शिक्षणाचे केंद्र सुरु केले व अल्पसंख्याकांना संघटित केले.

खान्देशात भिल्लांची लहान मोठी अनेक संस्थाने होती. त्यांच्या नियंत्रणाखाली अनेक खेडी होती. जास्त महसूल गोळा करणाऱ्या संस्थानिकाचा दर्जा मोठा व श्रेष्ठ असे. प्रत्येक राजाला आपापल्या स्वामित्वाखालील प्रदेशातून महसूल गोळा करण्याची पूर्ण मुभा होती. त्यामुळे या संस्थानिकांनी आपल्या वास्तव्यासाठी मोठमोठे वाडे बांधले आणि ते वैभवात राहू लागले. सागबारा, काठी आणि गंगठा ही पश्चिम खान्देशातील मोठी संस्थाने होती. सगळ्यात जास्त महसूल गोळा करण्यात गंगठा संस्थान आघाडीवर होते. राज्य कारभार सुरळीत चालावा म्हणून सागबारा सारख्या संस्थानिकांनी काही पदे निर्माण केली होती. या पदाधिकाऱ्यांमार्फत संस्थानाचा कारभार चालत असे. त्यात प्रामुख्याने पुढील प्रमुख चार पदाधिकारी संस्थानाचा कारभार चालवत असत.

- 1) कोठारी - ट्रेझरर किंवा खजिनदार
- 2) धुमालदार - सरदार
- 3) जहागिरदार - राजाला जबाबदार (एखाद्या विशिष्ट गावाचे सरदार)
- 4) पायगेदार - घोड्याची आणि सैन्याची व्यवस्था पाहणारा.

त्यांच्या पदानुसारच त्यांच्या आडनावाची परंपरा आजही तळोदा, सागबारा परिसरात आढळते. भिल्लांच्या संस्थानात त्यांचे स्वतःचे दिवाण नेमलेले असत. त्यांना कारभारी म्हणत. ब्रिटिशांमार्फत नेमलेल्या दिवाणाला रेसिडेंट म्हणत. ही संस्थाने भिलांच्या इस्टेटी होत्या. स्टेट नव्हत्या. ब्रिटिशांशी झालेल्या करारानुसार त्या त्यांना मिळाल्या होत्या. ब्रिटिश सरकार या संस्थानिकांशी पत्र-व्यवहार करतांना श्रीमंत चिप्टन काठी इस्टेट, श्रीमंत चिप्टन (गंगठा) चिखली इस्टेट, श्रीमंत चिप्टन गव्हाळी इस्टेट अशा उपाधींनी त्यांचा आदरपूर्वक उल्लेख करित. ब्रिटिश सरकारमार्फत त्यांना ही पदवी मिळालेली होती.

वरील माहितीच्या आधारे असे सांगता येईल की, खान्देशी भिल्ल ही एक प्राचिन वन्य जमात असून ही जमात महाभारत कालापासून अस्तित्वात होती. आदिवासी वन्य जमातींप्रमाणेच खान्देशी भिल्ल जमात सातपुडा व सातमाळा पर्वत रांगांच्या जंगल भागातच राहणारा असून इतर आदिवासी जमातींशी त्यांचे रक्तसंबंधाप्रमाणेच नाते आहे. या समाजाची भिलोरी ही मध्यवर्ती बोली असून जाती उपजातीनुसार

अनेक बोली भाषा प्रचलित आहेत. खान्देशी भिल्ल आदिवासी वन्य प्राण्यांची शिकार, शेती व जंगलातील कंदमुळे यावरच उदरनिर्वाह करीत असे. खान्देशातील भिल्लांचे सांस्कृतिक जीवन धार्मिक श्रद्धा, समजूती आणि प्रथा परंपरांशी निगडित आहे. खान्देशी भिल्ल आदिवासींचे सामाजिक जीवन रुढी परंपरांनी बंदिस्त झालेले असते. या जमातींचे जातपंचायत या केंद्रवर्ती संस्थेमार्फत सामाजिक जीवन नियंत्रीत होत असते. खान्देशी भिल्लांच्या अनेक उपजाती असल्या तरी त्यांच्यातील पोषाख, बोली व राहणीमान या बाबींमध्ये सारखेपणाच दिसून येतो. ब्रिटिश कालखंडात आदिवासी भिल्लांनी स्वतःची काही संस्थाने निर्माण करून आपल्या पध्दतीने राज्यकारभार केला.

संदर्भ सूची

1. गारे गोविंद, सातपुड्यातील भिल्ल : ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा 1997
2. शाह मु. ब., खान्देशचा सांस्कृतिक इतिहास खंड 1 2004
3. पाटील भि. ना., खान्देशातील समाज प्रबोधनाची चळवळ 2005
4. इथोवा, 'हरीजन' अखील भारतीय हरीजन सेवा संघ न्यु दिल्ली 1939
5. गावित माहेश्वरी, आनंदोत्सव व महाराष्ट्र गुजरात मध्यप्रदेशातील भिल्ल आदिवासींचे श्रद्धा स्थान 2008

